

SPOMENICA VALTAZARA BOGIŠIĆA

o stogodišnjici njegove smrti

24. apr. 2008. godine

KNJIGA 1.

~

Uređivački odbor

*Luka Breneselović, prof. dr Vladimir Čolović, dr Jovan Ćirić,
prof. dr Predrag Dimitrijević i prof. dr Jovica Trkulja*

~

Priredio

Luka Breneselović

Beograd
2011

VALTAZAR BOGIŠIĆ
20. dec. 1834. – 24. apr. 1908.
(Slika iz fototeke Akademije – Arhiv SANU)

O jezičkom prelamanju pojma prava

LUKA BRENESELOVIĆ

U Nemačkoj već dugi niz godina izlazi časopis *Wörter und Sachen* – reči i stvari, kome je svrha da skrene pažnju na naročit odnos između stvari i pojmova sa jedne strane i reči kojima čovek njih označava, sa druge strane. Iza aforističnog naziva časopisa stoji elementarna spoznaja da same stvari koje čovek imenuje, ili njihova umna opojmljenja (pojmovi) mogu i u stvarnosti uvek nekako utiču na izbor reči koja će ih označiti. No i obrnuto, reči kada jednom označe pojam, u stanju su da utiču na njega, da ga suze, prošire ili pak izobliče.

Mislio bi možda čovek da je nauka od tog uticaja reči i pojmova oslobođena i da se svi naučni zaključci donose na planu pojmova. No u stvarnosti ljudska spoznaja i naučna misao toliko su upućeni na jezik kao sredstvo izražavanja, da je jezička uslovljenost naučnog mišljenja svakodnevna pojava.

Tako će se danas retko naći naš autor koji *policijsku državu* ne dovodi u vezu sa policijom, njenom strahovladom ili instrumentalizacijom u cilju kontrole. No ova poznata sintagma, nastala je u vreme kada je *policija*, nem. *Polizei/Policey* označavala nešto posve drugo: praktično delovanje države/uprave u svakodnevnom stvarima suživota, određivanje pravila trgovine, oblačenja, nasleđivanja, radnog vremena, uređenje škola i verskih zajednica – izvesno opšte politejisanje. Kada je takvo delovanje u 18. veku bilo vezano za apsolutističkog vladara, bez zakona – pravila, i kada je vladar to vrlo široko delovanje izuzeo svim do tada uobičajnim oblicima staleške kontrole, takvo delovanje je u vrhuncu razvoja građanskog društva postalo omrženo, pa je tako i policijska država postala sinonim za državu u kojoj se previše zadire život građana i to bez smisla za njihove potrebe i bez mnogo reda i pravih instanci kontrole.¹

1 *Götz*, Allgemeines Polizei- und Ordnungsrecht, 14. izd. 2008, 6 ff.; *Boldt/Stolleis*, Geschichte der Polizei in Deutschland, in: *Lisken/Denningr*, Handbuch des Polizeirechts, 4. izd. 2007, 2 ff.

U navedenom smislu policijska država je zaista suprotnost pravne države, ali nije policijska država u smislu diktature policije, kako se upravo ova sintagma kod nas zbog svog leksičkog sastava shvata.

U krivičnom pravu imamo interesantan slučaj da je naspram nem. *Notstand*, što bi bilo vanredno stanje, postavljeno naše *krajnja nužda* u vremenu dok je *Notstand* zaista stajalo samo za stanje u kome se u nekom vidu aksiološke *krajnje nužde* žrtvuje manje za veće dobro. No u međuvremenu, Nemci su kao naročito vanredno stanje priznali i psihički izazovne situacije u kojima se ne spašava veće dobro žrtvovanjem manjeg, već bitno dobro žrtvovanjem bilo manjeg, bilo podjednako vrednog, bilo većeg dobra. Tako je u Nemačkoj priznato *vanredno stanje* i kada neko u strahu za svoj život ili slobodu nekog bliskog lica povredi život prolaznika ili nečiji drugi nedužan život. Pošto se taj naročiti, tzv. *ekskulpirajući Notstand* kod nas nikako ne može pojmovno podvesti pod *krajnju nuždu*, jer mu ne odgovara predstava nužnosti, otuda je interesantna posledica cele jezičke zgone da su navedeni slučajevi, koji su u Nemačkoj rešeni kao *ekskulpirajući Notstand*, kod nas potpuno naučno skrajnuti i zakonski neuređeni.

Lako ćemo se složiti da je *vlasništvo* isto što i *svojina*, pa opet će oni autori koji govore o *vlasništvu* po pravilu insistirati da taj institut odrede kao najsveobuhvatniju *vlast* na stvari (otuda *vlasništvo*), dok će drugi autori koji su naučeni na reč *svojina* (nem. *Eigentum*) često želeći da istaknu da je suština tog instituta u odnosu između lica i stvari, a da tek iz tog odnosa proističu prava koja se kao *vlast* mogu okarakterisati. Po njima je suština u tome što je stvar moja, tvoja – dakle mojina, tvojinina, apstraktno *svojina* (otuda *svojina*, kao naziv za institut). Granica upotrebe reči *vlasništvo* i *svojina* ne prati međutim raspored jedne i druge postavke, već naprotiv, jedna ili druga naučna postavka množi se u zavisnosti od naziva koji je na univerzitetu i u naučno-zakonodavnoj tradiciji uobičajen.

U skorije vreme, najjači uticaj na shvatanje stvari koju označava, jezik je imao kod primera državnog/javnog tužioca. Kod nas je reč *tužilac* iskorišćena da se označi učesnik u krivičnom postupku koji po svom sadržaju odgovara javnom prokuratoru francuskog i nemačkog prava. Njegova uloga je da motri na poštovanje zakona prve i druge grane vlasti pred sudom kao nezavisnom trećom granom vlasti, pa tako i da pazi da se prikupe i dokazi u korist okrivljenog. Sve do danas niko nije dovodio u pitanje diverzne uloge „javnog tužioca“ koje on ima u upravnom i u parničnom postupku, gde je jasno da nikoga ne tuži, niti je u pitanje dovođeno zašto krivični postupak *nije* konstruisan tako da tužilac bude stranka koja jednostrano tereti – tuži okrivljenog. Takva „državno-odvjetnička“ uloga našeg javnog prokuratora u potpunosti je odgovarala ulozi javnog prokuratora u drugim evropskim zemljama. No u skorije vreme uz opasku da se tužilac ne bavi svojim poslom, odnosno onim koji jezički odgovara licu koje tuži – tužiocu, iniciran je niz izmena koje su dobile zakonsku formu u Nacrtu zakonika o krivičnom postupku od 14. septembra 2010. godine. Tu je dakle povod opširnim reformskim zahvatima bila činjenica da uloga ovog organa ne odgovara reči koja

ga označava, iako je zapravo sve vreme naravno bilo obrnuto – reč koja je taj organ označavala nije odgovarala njegovoj ulozi.²

Niz primera koji sam naveo dao bi se zaokružiti skorašnjim pokušajem *Nikole Dobrića i Mile Mihajlović* da iz filološke analize termina izvuku sve bitne odlike i obrise regulacije ugovora o faktoringu.³ Ovaj poslednji ekstreman i poučan slučaj ostaviću za sada po strani.

Kada smo videli kako u sitnim i preglednim poljima mišljenja jezik lako može da se uplete i da odredi tok i rezultat naučnog rezonovanja i planiranja, spremni smo da zamislimo da se slično može dogoditi i najvišem pravnom pojmu – pojmu prava.

Danas svako zna da je druga polovina 20. veka bila za našu pravnu teoriju vrlo plodan period u kome je razvijen čitav niz pozicija kojima ne manjka ni domišljatost ni komplikovanost. Određenja prava kreću se od polazišta da je pravo „skup normi koje sankcioniše država svojim aparatom sile/monopolom prinude“;⁴ do komplikovanijih postavki, kao što je ona *Viskovićeve* po kojoj je pravo „povijesno jedinstvo različitosti ili društveno-povijesni proces sastavljen od: stanovitih društvenih odnosa kojima je potrebno prisilno discipliniranje, društvenih vrijednosti i ciljeva kojima se takvi odnosi ocjenjuju i projektiraju, i društvenih normi koje polazeći od vladajućih vrijednosti i ciljeva takve odnose prisilno uređuju“.⁵

Ova visokoisprofilisana naučna određenja ja sam naveo samo informativno, a od sada nadalje zanimaće nas praktičan (analitički) pojam prava – onaj od koga se u praksi i naučnim radovima koji se ne bave određenjem pojma prava polazi. Jer, u pravnom životu pravnici-praktičari, pravni pisci, politikolozi i cela javnost koja je u dodiru sa pravom, niko od svih tih ljudi se autonomno ne opredeljuje za jednu od gore navedenih definicija, već svi operišu jednim te istim, potpuno svedenim pojmom prava koji se prihvata znatno pre fakulteta i po kome je pravo skup normi (koje sankcioniše država), državni i u tom smislu eksterni sistem imperativne regulacije.

U Nemačkoj je *Ralf Dreier* svojevremeno pošao od toga da izvestan pojam prava postoji kod svakog pravnika i to uglavnom u podsvesti („in der Regel dunkel“). Zatim je stavio sebi zadatak da taj „pravnički“ pojam izvede na videlo i zaključio da pravo ima sledeće konceptualne odlike: to je 1. skup normi, 2. koje

2 Razlog zbog koga se kod nas koristi reč javni *tužilac* je trivijalan i ima svoje opravdanje u reformi krivične procedure u Kraljevini Jugoslaviji, v. Gl. AKV 10/2010, 451–452.

3 *Dobrić/Mihajlović*, Lingvistička analiza stručnih termina faktoring poslovanja, Strani pravni život 3/2009, 143.

4 *Lukić*, Uvod u pravo, 12. izd. 1995, 41, 63; prema Osnovi sociologije, 18. izd. 1994, 246; Sistem filozofije prava, Sabrana dela IV, 1995, 339; slično i *Kulić*, Uvod u pravo, 2. izd. 1995, 123; *Kutlešić*, Osnovi prava, 2. izd. 2005, 39; *Žižić*, Uvod u pravo, 2009, 250; *Dimitrijević/Simić/Dorđević*, Uvod u pravo, 2006, 170.

5 *Visković*, Pojam prava, 1974, 53.

načelno u državi prati primena (efikasnost), i 3. koje kao celina *i svaka pojedinačno* odlikuje barem minimalan sadržaj umesno-ispravnog (etičkog).⁶ Ovdje ćemo po strani ostaviti *Dreierovu* odliku pod 2, jer je to u suštini sociološka varijanta onoga što se kod nas određuje kao „primena osigurana monopolom fizičke sile“. No mnogo je interesantnija treća odlika, ona po kojoj u pojam prava spada i momenat ispravnog i pravičnog, jer ona u našem praktično-analitičkom, svakodnevnom pojmu prava potpuno izostaje.

Dok se naš praktični pojam prava svodi na to da je pravo „skup normi“⁷, dotle u Nemačkoj pojam prava nije raskinut od reči koja ga označava, od reči *Recht*, koja stoji za umesno-pravo. Prva pomisao našeg čoveka u primeni prava, uvek će biti da treba da dokuči neku „normu“, da vidi „šta je propisano“, dok je prva pomisao čoveka u Nemačkoj da konkretan slučaj treba prema prilikama, dakle pravično, umesno razrešiti, takoreći „upraviti“. Kako ti praktični pojmovi ne ostaju samo u sferi nepravničke javnosti, već naprotiv određuju mišljenje i najškolovanijih pravnika, otuda nas više neće iznenaditi da nađemo na širok prostor za nesporazume i razmimoilaženje:

Verovatno da nema našeg pravnika koji ne misli da je ostavljen na cedilu kada u članu 20 III nemačkog ustava – Osnovnog pravilnika pročitava da je izvršna i sudska vlast vezana zakonom i pravom: „[...] die vollziehende Gewalt und die Rechtsprechung sind an Gesetz und Recht gebunden“. Jer, naš pravnik uvek razmišlja da je pravo skup normi i da je zakon izvor normi. Onda bi zaista bilo besmisleno udvajati i reći da je sud vezan zakonom i pravom, kada bi isto već bilo izrečeno kada bi prosto stajalo da je sud vezan pravom. Međutim u nemačkom pojmovnom svetu, zakon upravo kao i kod Bogišića⁸ i u našem starijem jeziku uopšte, stoji za *pojedinačnu odredbu, za svako pravilo kao dispoziciono-posledični sklop ponaosob*. Sa druge strane, pravo pak stoji za rezon umesno-pravog i ispravnog, i otuda je suština člana 20 III Osnovnog pravilnika da je sud vezan *pravilima* (dakle parlamentarnim zakonima i drugim obavezujućim normativnim aktima) i rezonom ispravnog, pripravnog, prikladnog, pravičnog, umesno-pravog.⁹

Pogledamo li dalje u savremenoj politici preomiljen izraz *pravna država*, onda ćemo opet ustanoviti da taj izraz ima potpuno drugačiju izražajnu snagu kod nas i kod Nemaca – već u zavisnosti ko koji praktični pojam prava ima. Kod nas će se kao vrhunac pravne države uzimati ona država u kojoj je i faktičko u potpunosti uređeno prema pravu kao normativnom – kao skupu normi. To shvatanje došlo je bez pogovora do izražaja u Prosvetinoj enciklopediji za širok krug korisnika, gde

6 *Dreier*, Der Begriff des Rechts, NJW 1986, 890.

7 Plastično je ovaj fenomen kao fakat formulisao *Lukić*, Sistem filozofije prava (fn. 4), 339, 344.

8 Up. *Nikčević*, in: Izabrana djela Valtazara Bogišića IV, 2004, str. 159. Za primer: Izabrana djela IV, 42, 251, 260 (!).

9 V. npr. *Herzog/Grzeszick*, in: Maunz/Dürig, Grundgesetz Kommentar, Art. 20, Rn. 63 ff. (2007).

ikonički čitamo da je pravna država: „država u kojoj je uvedena vladavina prava tj. zakonitost i ustavnost, što znači da su izvršna vlast i sudovi dužni da postupaju u skladu sa zakonom i na osnovu zakona koji donosi predstavničko zakonodavno telo, a najviši organi vlasti (pa i zakonodavac, kao i šef države) takođe su ograničeni izvesnim pravilima i normama (najčešće ustavnog karaktera), a svoju usmeravajuću i regulativnu funkciju u državi ostvaruju putem pravnih normi i pravila, koja donose tzv. pravnu izvesnost i pod istim se uslovima primenjuju na sve građane, čija pravna sigurnost, prava i slobode čine bitan element pravne države“.¹⁰ No u Nemačkoj, gde je praktični pojam prava konotiran prvim i ispravnim, pravna država će biti ona u kojoj se pravo – umesno rešava pojedinačan slučaj, ona u kojoj sistemski postoji pravičan odnos prema pojedinačnom slučaju i unapred neodređenom broju pojedinačnih slučajeva. Tako, čisto primera radi, u jednom poznatom komentaru nemačkog ustava čitamo da je „pravna država (je) izraz zahteva da se politička i društvena moć u zajednici vrši isključivo prema merilima pravnog i pravičnog,¹¹ a nemački Savezni ustavni sud, već decenijama unazad podvlači da su osnovni elementi pravne države pravna sigurnost i pravo i ispravno postupanje – pravičnost (Gerechtigkeit).¹² Te dve stavke nisu u odnosu supostojanja, već je naprotiv i pravna sigurnost svojevrsni rezon pravičnosti, ispravnosti, jer joj upravo ima mesta samo tamo gde je to ispravno, prikladno, upravo *pravično*. Otuda ne čudi što se u Nemačkoj autori u brojnim slučajevima žale da je zakazala pravna država i kada je upravo postignut vrhunac zakonitosti i pravne sigurnosti. Tako je bilo sumnjivo da li detaljni propisi o imigrantima koji sputavaju zajednički život partnera sa različitim statusom boravka doliče *pravnoj državi*. Dalje je upravo uzeto stanovište da su nastojanja zakonodavca da detaljno zakonski uredi uslove za obaranje opasnog aviona koji je otežet sa nedužnim taocima nespojiva sa *pravnom državom*, jer zakonodavac nema pravo da oceni da je umesno i u tom smislu pravnije spasiti život ljudi na zemlji nego ostaviti ljudima u avionu moguću spas u preokretu događaja. I nedavni slučaj kada je šef policije naredio da se otmičaru pripreti mučenjem, kako bi ovaj priznao gde je sakrio izgledno dete koje je radi ucene ranije oteo, najviše je kritikovan sa aspekta postupanja u *pravnoj državi*, jer je bilo i autora koji su tvrdili da je postupanje šefa policije bilo zakonski opravdano, našta su drugi odgovarali da je takvo postupanje čak i ako bi se prema slovu zakona i institutima krivičnog prava moglo ekskulpirati ili opravdati bilo u pravnoj državi *per se* neprihvatljivo.¹³

Takvo shvatanje pravne države kao političke zajednice u kojoj se *en gros* nastoji da se umesno-pravo postupa uobličili su nemački sudovi u klauzuli opravdanosti

10 Prosvetina enciklopedija, 4 izd. 1986, s. v. pravna država.

11 *Schultze-Felitz*, in: Dreier, Grundgesetz Kommentar, Art. 20 (Rechtsstaat), Rnr. 1.

12 *V. Sachs*, Grundgesetz Kommentar, 4. izd. 2007, Art. 20, Rn. 78.

13 O ovom slučaju posebno je i kod nas pisano, a rad na koji upućujem upravo će otvoriti i prostor za razumevanje koncepcije pravne države u Nemačkoj: *Roxin*, Zlostavljanje u pravnoj državi – Slučaj Dašner u Nemačkoj, Strani pravni život 3/2008, 7.

(pogrešno: princip proporcionalnosti), koja je izrasla u najvažniju savremenu evropsku pravnu tekovinu. Svaki akt države bez obzira na opštost (pre)dispozicije i slobodu ocene u skladu je sa *pravom* samo kada je naročito opravdan, a to znači da mora da *bude jasno određen legitimni cilj koji se njim nastoji postići, da se isti cilj ne može postići blažim sredstvom i da je planirani akt zaista u stanju da zacrtani cilj postigne*. Uz to je neophodno i *da se ispravno odmeri da je vrednije postizanje zadatog cilja od mogućih povreda i ograničenja koja se aktom postavljaju*. U upravnom postupku ili u krivičnoj proceduri, sudovi u Nemačkoj danas svaki akt proveravaju prema merilima ove klauzule. Ustavni sudovi prema ovoj klauzuli proveravaju i zakone i pojedinačne akte. Kada jedan od uslova nije ispunjen, akt je *protivpravan*. Država je tu pravna ne zato što se stara o pravnoj sigurnosti i primeni propisa, već zato što je u svakom svom aktu koji preduzme ili propusti vezana razvijenim rezonom umesno-právog postupanja prema prilikama slučaja. Ona je pravna zato što kroz svaki akt artikuliše ideju pravnog, a to je u Nemačkoj ideja umesno-ispravnog.

U neslozi smo katkada i sa vrlo starim piscima. Tako sa Kantom kada kaže da „noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht“, odnosno da „pravnici još traže definiciju za svoj pojam prava“. ¹⁴ Naši pravnici shvataju to tako da Kant misli da još niko nije prodro u suštinu prava kao normativnog poretka, da je neizvesno šta je zapravo tehnička čestica prava, šta je pravo kao celina u državi i tako dalje. Tako se *Visković* pre nego što će pretresti razna određenja prava žaliti da Kantova opaska „zadržava i danas svoju uvjerljivost“ ¹⁵, a slično i mnogi naši drugi pisci. ¹⁶ I zaista, to tumačenje je tačno kada se pođe od našeg denaturalizovanog pojma prava. No za Nemce, pa i za Kanta, tvrdnja da niko ne zna šta je pravo znači prosto da pravnici nisu načisto sa time šta je pravo rešenje ovog ili onog slučaja i šta je u tom smislu opšta formula *právog* i umesno-ispravnog koja se može kao pojam uobličiti. ¹⁷

Videsmo li do kakvih je značajnih preklapanja i pomeranja dovela drugačija konceptualizacija praktičnog pojma prava kod nas i kod Nemaca, neće nas sada ni čuditi da je to tiho pojmovno razmimoilaženje u najsistematičnijoj grani prava, u krivičnom pravu moralo tu i tamo voditi *paralizi* naučnog mišljenja. Tako čitava polja nemačke krivičnopravne misli ostaju našem pravniku slabo dokučiva, jer naš pravnik ništa ne može da započne sa institutima kao što je *Unrecht, Un-Recht – nepravo*, sve dok Recht/pravo shvata kao skup normi i nepravo/Unrecht kao njegovu negaciju. No pođe li se od toga da je Unrecht/nepravo negacija ispravnog, da je to *neispravno*, onda puca čitav pogled novih i najfinijih teorija. Tek kada se Unrecht shvati kao neispravnost, razumljivo postaje kako Nemci razlikuju

14 *Kant*, Kritik der reinen Vernunft, 2. izd., Akademausgabe III, 479.

15 *Visković*, Pojam prava, 1974, 15.

16 *Žižić*, Uvod u pravo, 2009, 148; *Čavoški/Vasić*, Uvod u pravo.

17 *Cl. Röhl*, Auflösung des Rechts, FS Heldrich, 2005, 1161–1162.

materijalno od formalnog, a i objektivno od personalnog/ličnog „neprava“, kako tvrde da „nepravo“ nije isto kod krivičnih dela i kod prekršaja i šta tom razlikom pokušavaju da pokažu, i tek je onda jasno kako o delu malog značaja govore kao o sitnom „nepravu“ (geringfügiges Unrecht). Tek tada postaje jasno kako namera da se spasi neko dobro može da smanji „nepravo“. Tek se onda razume velika diskusija o razlogu zbog koga se pokušaj krivičnog dela kažnjava, a koja se vodi pod etiketom specifičnog „neprava“ koje sadrži pokušaj (Unrecht beim Versuch); tek se onda vidi zašto nužna odbrana upravo isključuje *neispravnost* dela i tako dalje. Sve dok se pravo razume samo kao skup normi, ostaje nejasno kako niz ozbiljnih autora u Nemačkoj tvrdi da *pravna zabluda* nije zabluda o normativnoj zabranjenosti ili dozvoljenosti, dakle zabluda o normi, već zabluda o društvenoj štetnosti/prihvatljivosti, o materijalnoj neprihvatljivosti ponašanja kao neispravnog, upravo zabluda o neispravnosti.

Tu postaje jasno i zašto se u Nemačkoj u Hitlerovim pravnim ekscesima govori pod odrednicom *Unrechtherrschaft des Dritten Reiches*. Nema sumnje da je i pravo fašističke Nemačke bilo *par excellence* pravo u smislu skupa normi sa državnim sankcijom, pa opet se danas uopšteno u Nemačkoj bez ikakvog stilističkog naboja govori da je to *nepravni režim*. Evo šta je zaključio nemački Savezni ustavni sud kada je odlučivao o sudbini ljudi kojima je u vreme fašističke Nemačke oduzeto državljanstvo na osnovu tzv. Jedanaeste uredbe. Pritom izreku ove odluke donosim na nemačkom, jer će se onda lasno videti *koliko je diskurs prava* u Nemačkoj neraskidivo vezan za različite svakodnevnne i stručne ustaljene fraze kroz koje dosledno potvrđuje shvatanje *prava kao pravog*:

„1. Nationalsozialistischen 'Rechts'vorschriften kann die Geltung als Recht abgesprochen werden, wenn sie fundamentalen Prinzipien der Gerechtigkeit so evident widersprechen, daß der Richter, der sie anwenden oder ihre Rechtsfolgen anerkennen wollte, Unrecht statt Recht sprechen würde. 2. In der Elften Verordnung zum Reichsbürgergesetz vom 11. 11. 1941 (RGBl I, 772) hat der Widerspruch zur Gerechtigkeit ein so unerträgliches Maß erreicht, daß sie von Anfang an als nichtig erachtet werden muß. 3. Einmal gesetztes Unrecht, das offenbar gegen konstituierende Grundsätze des Rechts verstößt, wird nicht dadurch zu Recht, daß es angewendet und befolgt wird.“¹⁸

Sud prvo kaže da postoje „pravni“ *propisi* kojima se može poreći karakter *prava*, pri čemu odmah postaje nedvosmisleno da nije svaka norma koja je u državi sankcionisana prinudom *pravo*. Karakter prava može se određenom „pravnom“ *propisu* poreći kada je u naročitoj meri u očiglednoj suprotnosti sa osnovnim principima *pravičnosti*. Ta *pravičnost* (*nem. Gerechtigkeit*) je u Nemačkoj svakodnevna reč koja označava umesnost, ispravnost, odnos u kome nešto odgovara odlikama slučaja, u kome je kvalifikacija *ekvivalentna* biću.

18 Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichtes (BVerfGE) 23, 98.

Tako je *sachgerechte Entscheidung* ona menadžerska ili kakva god odluka koja je doneta u skladu sa prilikama samog predmeta ili materije koja se uređuje. Postupanje roditelja lako može biti *gerecht* ili *ungerecht*, već u zavisnosti da li su se prikladno, odmereno poneli; *fristgerecht* u nemačkom jeziku znači u vremenu koje odgovara zapovesti roka, upravo *prema roku*, u roku; da su otvorene klauzule *Gerechtigkeitsklauseln* ne znači ništa drugo do da ostavljaju prostor da se postupa primereno slučaju – umesno. Otuda *pravično* u Nemačkoj nije rezon filozofski, već naprotiv praktični rezon dobrog, prikladnog, dobro odmerenog, umesnog i *prävog* rešenja. Bez oklevanja bi nemački pravnik mogao da kaže, *dass die Unwirksamkeit eine Indiz für Ungerechtigkeit ist*. To nikako ne znači u našem svakodnevnom smislu da je okolnost da se norma ne primenjuje indicija da je ona u nekom poluteološkom sudu neprihvatljivo nepravedna, već da je okolnost da se norma ne primenjuje indicija da ona (više) nije umesna, da je prema potrebama stvari koja se reguliše neprikladna i da je u tom smislu nepravična. – Naročit stepen „nepravičnosti“ postojao bi, kaže dalje Sud u izreci koju gledamo, kada bi sudija primenjujući propis morao u presudi da izrekne *nepravo* umesto *prava*. Ovde opet dolazi jedna nemačka strukovno-jezička posebnost, po kojoj se polazi da je sudska vlast „vlast koja izriče pravo“ (*rechtsprechende Gewalt*), da je sudstvo upravo delatnost izricanje prava (*Rechtsprechung*); sudovanje se sledstveno svodi na *pravno, pravo, ispravno* presuđenje u konkretnoj stvari. Svaka sudska presuda je akt utvrđivanja šta je u konkretnom slučaju „pravo“. Otuda Sud kaže da bi primenom nepravičnih propisa sud morao da izrekne *nepravo* namesto *prava* (daß der Richter, der sie anwenden oder ihre Rechtsfolgen anerkennen wollte, Unrecht statt Recht sprechen würde). Ta figura uobličena je kod *Bogišića* tako da govori da bi sudovi „očigledno mjesto pravde dijelili nepravdu“!¹⁹ Tu svakome dolazi, prvo da se *pravo* u Nemačkoj lako može, i kao što vidimo i u ozbiljnim presudama, shvata kao poredak *prävog i ispravnog*, kao sama pravica i pravda, zato što element pravičnosti leži već u reči koja pravo označava (*Recht, pravo*); i drugo, da se *pravo* po staroj tradiciji smatra kao *summa* pravog rešenja pojedinačnih slučajeva (sud izriče pravo). Na kraju izreke koja nas interesuje, Sud kaže da je tzv. Jedanaesta uredba odstupila od „pravičnog“, pa se ima smatrati da je od početka ništava, jer „jednom usvojeno nepravo ne postaje pravo time što se primenjuje i poštuje“. Iz iste odluke moglo bi se izdvojiti još nekoliko interesantnih sekvenci za naše pravnike, npr. lapidarna konstatacija suda da „pravo i pravičnost ne zavise od volje zakonodavca (*Recht und Gerechtigkeit stehen nicht zur Disposition des Gesetzgebers*)“, a kako se iz presude vidi ni ustavotvorca.

Kada krivičar Arthur Kaufmann, koji je našim čitaocima mahom poznat kao pravni filozof, kaže da slučajevi u kojima učinilac žrtvuje nedužan tuđ život kako bi spasio sopstven stoje „van prava“ (*rechtsfreier Raum*) – dva planinara

19 *Bogišić*, O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi, Izabrana djela IV, 2004 (1892/3), 19 (54).

vise na jednoj sajli, pa se odjednom svaki može spasiti samo ako drugog odseče – onda razume se on pod time ne misli da pravo kao skup normi taj slučaj nikako ne prosuđuje. Naprotiv, po nemačkom pravu to delo bi bilo ekskulpirano. Ono bi, iako je krivično delo prema propisima iz posebnog dela Krivičnog zakonika, primenom § 35 KZ Nemačke (ekskulpirajuće vanredno stanje) bilo nekažnjivo. Kaufmann pod time misli nešto posve drugo – da se u tom slučaju ne može reći da je jednom ili drugom životu bilo ispravno dati prednost i da je u tom smislu ocena šta je činiti i sud o radnji nedostupan *pravnom* rezonu. Slučaj stoji „van prava“.²⁰

Ovaj niz mogao bi se u nedogled nastaviti. Izrazi kao što je *izvor prava* ili *pravni osećaj* dobijaju drugačije značenjske nijanse. *Rechtsgefühl, pravni osećaj* kod Nemaca nije kao kod nas dar za pravničko rezonovanje, za automatizovano rasuđivanje u normativnim stvarima, već osećaj pravičnosti u najgolijem značenju – osećaj šta je ispravno, umesno, pravo. Tako je pre izvesnog vremena *Ladenthin* opet tematizirao značaj bajki za razvoj pravnog osećaja kod deteta.²¹ *Rechtssoziologie* i *Rechtsphilosophie* najlakše će se u celini svojih tema dokučiti ako se shvate kao sociologija ispravnog i filozofija ispravnog. Inače je dosta manje jasno zašto bi problem embrionalnih eksperimenata ili obrazlaganja presuda bio problem *pravne* filozofije, odnosno „filozofije prava“.

I pravna metodologija ili metodologija prava ne kulminira kao veština „tumačenja propisa“, već dobija svoju logiku kao metodologija iznalaženja umesno-pravog, kao veština uočavanja bitnih momenata za pravni sud i ograničenja koja iz stvari proizilaze, i ništa manje kao veština pravilnog pozicioniranja pojedinačnog slučaja u odnosu na zakon kao osnovni izvor *prava* u našem pravnom krugu. Tako ne čudi da se u Nemačkoj o saglasnosti (odobrenju, pristanku) kao osnovu koji isključuje protivpravnost/neispravnost krivičnog dela naširoko i pravno probistreno piše iako se taj institut u zakonu uopšte ne spominje. Jer, iako ga zakonodavac ne spominje, institut saglasnosti je neizostavna okolnost za potpuno, umesno-pravo prosuđenje krivičnog slučaja. Obrnuto je kod nas, gde se saglasnost zamalo pa uopšte ne spominje, upravo zato što joj u zakonu, isto kao i u Nemačkoj, nema traga. Ovo možda po sebi ne bi bilo čudno, kada *saglasnost* u statistici ne bi bila nadaleko najčešći osnov koji isključuje protivpravnost u krivičnom pravu. Sitni slučajevi života, kao što je onaj u kome moler kida stare tapete ili umetnik crta tetovažu, a zubar vadi zub, sve bi to bila krivična dela (oštećenje tuđe stvari, telesna povreda), da se toj kvalifikaciji ne preči saglasnost. Pošto o tome u našem Krivičnom zakoniku ništa ne piše, ko ne čita strane knjige uzalud će tražiti da pročita nešto o ličnim uslovima koji su neophodni da saglasnost načelno (godine, psihička sposobnost) i u konkretnom slučaju (obaveštenost) bude valjana, o tome ko može da je daje (roditelj u ime

20 Kaufmann, Strafloser Schwangerschaftsabbruch: rechtswidrig, rechtmäßig oder was?, JZ 1992, 981 (983–984).

21 Ladenthin, Recht und Gerechtigkeit im Märchen, NJW 1994, 1928.

deteta, radnik u ime poslodavca i sl.), o načinima na koje se saglasnost daje (konkludentno, izričito), o posebnoj formi u kojoj može biti sadržana (ugovor, upravni akt), o trenutku u kome se daje (pre ili posle dela), o obimu saglasnosti koji se podrazumeva (svi radovi na pokvarenom satu, samo sigurni radovi koji ne mogu sat dodatno da oštete ili trajno pokvare; da li saglasnost prijatelju ili novinaru da uđe u stan sadrži i saglasnost da uđe u spavaću sobu), o tome da li se saglasnost ima ceniti kao pravni posao ili gola činjenica, o tome da li postoji krivično delo kada saglasnost postoji ali nije saopštena, o pravnim dobrima i krivičnim delima kod kojih se ne priznaje, o tome da li može ili ne može da se povuče, ili o slučajevima u kojima sama pretpostavka da bi saglasnost bila data isključuje protivpravnost (hipotetička saglasnost). – Non est in lege, non est in mundo.

Pokušamo li sada da bolje odredimo ceo ovaj fenomen, onda bi se pojmovno razmimoilaženje koje smo razmatrali najpre moglo odrediti kao *kulturno*, jer se u našoj i nemačkoj *kulturi* pravo, videli smo, drugačije percipira i konotira. Ovde podsetiću nije reč o teorijskom razilaženju, već u razlikama u predteorijskoj percepciji *prava* koje nužno daju odjek i u naučnom rezonovanju, akcentima ideja, toku asocijacija i zanimanju za predmet.

Kada sam se ipak odlučio da ovaj kulturni fenomen fiksiram kao „jezičko prelamanje“ i tako ga u izvesnom smislu uprostim, onda to razlog ima u tome što je razlika na formalnoj ravni uočljiva kao jezička. Jer u oba jezika, srpskom i nemačkom, imamo reč prozirnog i, kako se kaže u etimologiji, po sadržaju istog porekla: *právo* stoji u vezi sa umesnim, sa *právim*, sa *isprávnim*; nemačko *Recht* u vezi sa *recht*, *gerecht*. Etimološki je dakle sadržaj i jedne i druge reči „právo, umesno-ispravno, prikladno, opravdano, pravično“. No razlika je u upotrebi, u životu reči. Naš govornik reč *právo* ne dovodi u vezu sa njenim poreklom, a nemački govornik svoju reč *Recht* dovodi i prema toj vezi preispituje pojam koji mu se pod nju stavlja. Jezikom lingvistike, naša reč *právo* je, iako prozirnog porekla, subjektivno nemotivisana; kod Nemaca je *Recht* ne samo prozirna već i motivisana reč.

Plastično je to razmimoilaženje došlo do izražaja u nesuglasici između Arthura Kaufmanna i našeg Lukića. Lukić kaže da Arthur Kaufmann – sve što sledi je citat –, da Arthur Kaufmann:

...smatra da pravo ima svoju egzistenciju (pozitivnost, tj. da se donosi putem zakona) i svoju suštinu, esenciju, prirodNOPravnost, pravdu, 'ispravnost' (Richtigkeit). Ako postoji zakon bez pravde, to nije pravo i obrnuto. Da bi dokazao kako je to jedino naučno ispravno, jedina tačna odredba prava, on [Kaufmann] ne navodi nikakve prihvatljive razloge, jer oni, jednostavno i ne postoje van dogovora, konvencije [šta se ima pravom nazvati], koja se mora uvesti iz praktičnih razloga tačnog razumevanja termina *pravo*. On prosto kaže da pozitivisti shvataju pravo jednostrano, kao državnu zapovest, a zaboravljaju njegovu suštinu [sic!] – ispravnost, pravičnost i dodaje: „Ali to je gledište neodrživo... (ono) se ne može uzeti u obzir posle iskustva s modernim

fašističkim i komunističkim diktaturama, u kojima su sami najteži zločini bili zakonski odobreni ili čak i zapovedeni. Teorija koja čak mora priznati pravni karakter [sic!] jednom sistemu koncentracionih logora i masovnih ubistava koji je država ustanovila vodi pravnu misao [sic!] ab absurdam i pobija time samu sebe. Istorija najnovije prošlosti nam je dopustila da skoro s egzaktnošću prirodnonaučnog eksperimenta steknemo metafizičko iskustvo, koje više spada u suštinu (stvarnost) prava nego njegova pozitivnost, da ono samo onda ima *pravnu* egzistenciju kad sadrži *pravnu suštinu*, tj. kad je po svojoj sadržini u najmanju ruku približno ispravno (istinsko) pravo. Može jedan zločinački zakon takođe biti formalno ispravno donet i time biti pozitivan, ali on nikako nije 'pravo'.²²

Pošto Lukić uzima *pravo* kao nemotivisan izraz, kao skup glasova, koji se može po volji upotrebiti za označavanje jednog ili drugog pojma, i pošto bi po njemu tim izrazom trebalo označiti skup normi koje država sankcioniše monopolom fizičke sile, jer je to (naš!) uobičajan pojam prava,²³ onda je i dosledno kada za Kaufmannovo određenje prava kaže: „Na ovakav razlog se zaista ništa ne može reći – to je prosto neobrazložena emotivna tvrdnja, koja se kao takva može sasvim dobro razumeti i prihvatiti, ali koja nema mnogo veze sa pitanjem terminologije. Zašto bi se pravom nazivale samo pravedne norme?“²⁴ Međutim, za Kaufmanna je *pravo*, odnosno *Recht* očito fenomen motivisan svojom etimologijom; za njega *právo* ne može da bude ono što nije ujedno i *pràvo*, od prilike onako kako ni *rukavice* ne mogu biti čarape, niti *mesara* može biti prodavnica ribe ili mlekar.

*

Postavi li se posle svega opravdano pitanje kakav je bio *Bogišićev* pojam prava, onda bi se najpre retorički moglo reći: nikakav. *Bogišić* je, kako o njemu kaže otac pravne sociologije *Eugen Ehrlich*, bio „genije konkretnog“²⁵ i za njega je uvek viša sistematika sporedna u odnosu na osnovno pravno pitanje – na praavo/ispravno, pravično rešenje pojedinačnog ili tipiziranog slučaja.

No upravo takav stav već na prvoj apstrakciji vodi punom, neredukovanom pojmu prava, u čijem opojmljenju je *pravno* samo ono što se tom reči prema njenom jezičkom sadržaju može označiti. S tim shvatanjem bila bi u vezi i dva ustaljena izraza koje Bogišić koristi: prvi je *pravo i pravda*, a drugi *pravo i pravica*. Iz potvrda je očito da je u tim neraskidivim izrazima *pravo* mnogo više od skupa pravila. Tako na jednom mestu, govoreći afirmativno o stvarnosnoj jurisprudenciji rimskih pravika,

22 Lukić, Sistem filozofije prava, SD IV, 1995, 338. Kaufmanna je Lukić crpeo iz *Kaufmann, Ontologische Begründung des Rechts*, 474–476.

23 Lukić, gde i malopre, ali na str. 339, 337.

24 Lukić, Sistem filozofije prava (fn. 23), 338.

25 Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, 4. izd. 1989 (1913), 392.

Bogišić kaže: „Ali ko je god dublje izučavao to klasično pravo, imao je svakako priliku uvjeriti se, da su uprav pojmovi i uvjerenje rimskog naroda o pravu i pravdi, koji se javljahu najviše u običaju, i bili jedan iz glavnih izvora i osnova toga prava.“²⁶

Na drugom mestu opet isto: „Držeći se narod tvrdo svoga običaja kako'no svoga proizvoda, već i radi toga mrzi ili bar nepovjerljivo gleda na svako novotarenje, a osobito, ako ono stoji u oprjeci s njegovim pojmovima o pravu i pravici“²⁷, i nešto dalje: „Daljom posljedicom takoga stanja stvari biva obično dilemma: ili sudci da bi izbjegli svaki čas sukob zakona s običajem i s narodnim pojmovima o pravu i pravici, treba da zakon zanemare i po njemu ne sude; ili narod sa svoje strane treba da izmišlja načine i sredstva da izbjegne posljedice zakona protivnoga svojijem pojmovima o pravdi (sic!) i pravici“.²⁸

Bogišić je kod švajcarskog kodifikatora Bluntschlija posebno podvukao i sledeću pasažu: „Greši ko misli da zakon stvara pravo; u zakonu pravo dolazi do izraza, zakon mu daje obavezujuću snagu“.²⁹ U čistijem obliku ista misao stoji u čl. 782 Opšteg imovinskog zakonika: „temelj je, razumije se, i zakonu i zakonitu običaju, pravda i pravica“, a to je isto što i Paul kaže: „non ex regula jus sumatur, sed ex jure, quod est regula fiat“ (ne daju pravila kao skup pravo, već pravo daje pravila). Raspravljajući kako se „u smislu praktičnom“ u Nemačkoj pod izvorom prava „u posljednje vreme“ naziva samo zakon i običaj, Bogišić kaže: „što se mene tiče, ja sam više sklon da priznam jedan jedini izvor prava, a to je [...] pravda i pravica“.³⁰ Zakoni i običaji samo su „skladišta“ pravila iscrpnjenih iz pravde i pravice³¹; očito nepravedno pravilo zakona ne obavezuje.³² Da Bogišić pod *pravdom* i *pravicom* ne shvata u apsolutnom politikološko-sociološkom smislu, već naprotiv kao strog juristički pojam umesnosti, i u tom smislu pravičnosti, kao *aequitas*, dobro se vidi već i ako se pogleda celi citat koji sam naveo: „Što se mene tiče, ja sam više sklon da priznam jedan jedini izvor prava, a to je taj izvor quod natura, iako ne omnia animalia, ali barem omnes homines docuit, ili to što veliki njemački pjesnik nazivlje pravo koje se ujedno s nama rodilo, tj. *pravda* i *pravica*.“ I na jednom mestu još jasnije: samo je jedan „glavni izvor svakog prava iz kojega crpi svoja pravila i pisani zakon, i običaj i teorija, a i interpretacija. To je onaj izvor koji, prema stanju i znanju pojedinih škola i doba zove se *aequitas*, *jus naturale*, *Natur der Sache* (priroda stvari), *ubjedenje naroda* itd“.³³

26 *Bogišić*, Zbornik pravnih običaja u južnih Slovena I – Građa u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga, Izabrana djela II, 2004 (1874), str. VII.

27 *Bogišić*, gde i malopre, ali na str. XIX.

28 *Bogišić*, gde i malopre.

29 O tome nas obaveštava Bogišićev najbolji biograf *Werner Zimmermann*, Valtazar Bogišić – Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert, 1962, 296.

30 *Bogišić*, Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori, Izabrana djela IV, 2004, 250.

31 *Bogišić*, gde i malopre.

32 *Bogišić*, Metod i sistem, 263. Na str. 250–267 stoji Bogišićeva Radbruhova formula.

33 *Bogišić*, Metod i sistem, 257, 264.

Već smo videli da ono što nemački sudovi izražavaju kao *pravo*, kada govore da sudija mora da izriče „pravo“, a nikako „nepravo“, Bogišić konceptualizuje figurom da bi u određenom slučaju sudovi „očevidno mjesto pravde djelili nepravdu“. ³⁴ Ono što je u Nemačkoj *Rechtsgefühl*, pravni osećaj kao osećaj za umesno i pravo, kod Bogišića izgleda da je *čuvstvo pravde*. ³⁵ No očitno je da u vrlo bitnim kontekstima, kao što su oni gore, Bogišić ne deli pravo od rezona pravog i pravičnog. Tako je i kada, žaleći se na pometnju koju je u Dalmaciju uneo Austrijski građanski zakonik, prvo kaže da „prije ni najprosvjećeniji seljak nije mogao ni pomisliti da je pravo (pravo), a osobito da je pošteno iskati dio ženina od njezina roda“, pa zatim: „otuda začetak smutnje u pojmovima naroda o tome što je pravo što li nepravo, što je pošteno, što li nepošteno, smutnja koja ako potraje može dovesti do moralno-pravnog haosa u glavama prostoga seoskog naroda“. ³⁶ Tu je pravni kaos očitno shvaćen kao razvrat ljudskog suda o pravilnom i pravom, dobrom, ispravnom i poštenom. To viđenje prava u glavnini određuje i čitavo *Bogišićevo* bavljenje „običajnim pravom“ jer za njega je to uvek u prvom redu bila delatnost razumevanja narodnih predstava o pravu i nepravu, o pravičnom i nepravičnom, a ne gomilanje „običajnih normi“ kako se *Bogišićev* rad danas često uprošćava. ³⁷

*

Nedavno je *Antun Malenica* sa mnogo smisla pokazao kako je pojam prava kod rimskih pravnika bio drugačiji od „savremenog pojma prava“, utoliko što je pravo bilo ono što je pravično. ³⁸ No taj savremeni pojam prava drugačiji od rimskog zapravo je *naš* savremeni pojam prava, a za rimske pravnike klasičnog perioda pravo je upravo ono što se uzdiže u pravo u savremenoj Nemačkoj: *ars boni et aequi*.

Svakome je sada na dohvat ruke kako krupni i gorki nesporazumi mogu nastati kada mi sa našim savremenim pojmom prava pokušavamo da uzmemo učešće u raščlanjivanju internacionalizovanih pojmova ili u međunarodnom pravnom životu. Mi smo uvek bili prvi u pouci gde se krši međunarodno pravo, jer smo bolje od drugih poznavali njegove „norme“, no nismo razumeli da tamo pravo nije izjednačeno sa normativnim; da tamo argumentovan rezon umesnog i ispravnog može da pretekne normativno, a da to ne bude kršenje „međunarodnog prava“.

U pravnoj kulturi, dva različita praktična pojma prava koja su ovde predstavljena, vode potpuno drugačijem nastrojenju pravnog života. Jer posve je drugačije da li polupravnici u opštini i sudija ustavnog suda drži da mu je glavnina

34 *Bogišić*, O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemi, Izabrana djela IV, 2004 (1892/3), 19 (54).

35 *Bogišić*, Metod i sistem (fn. 30), 257.

36 *Bogišić*, O položaju porodice i nasljedstva (fn. 34), 56.

37 Na pravom putu je kod nas bio sociolog *Benc*, Metod V. *Bogišića* na prikupljanju građe o društvenim pojavama, ZNŽO 45 (1971), 91 f.

38 *Malenica*, Pojam prava u klasičnoj rimskoj doktrini, Zb PF Split 3–4/2006, 331.

poziva u pronalasku propisa i njihovoj primeni ili pak da je glavnina pravnog poziva da se prema punom principu prava kao umesno-prāvog reši pojedinačni slučaj, razume se uz prvenstveno uvažavanje zakona – pravila. Otuda je za naš ustavni sud najveće pravno dostignuće kada može da se povuče u neku pravnu odredbu koja mu daje „normativno“ opravdanje da ćuti, da odbaci, da ne odluči, da preskoči; dok je obrnuto za nemački Savezni ustavni sud najveća poslastica da i pored nepovoljnog zakona umesno, pravično reši slučaj.

Svedemo li sve ovo što je o jezičkom, odnosno kulturnom uplivu u određenje pojma prava rečeno, onda bi najpre mogli da zaključimo da je naš koncept prava kao normativne društvene celine nedovršen pravno-politički transplant. Možda će se jednom pojaviti prilika da i o tome posebno nešto napišem. Ovde kratko samo mogu da pomenem da je u jednom mikrokosmosu ljudske istorije, u moderni 19. i ranog 20. veka, obuzdavanje državne i međudržavne moći putem zakona – što znači pravila – bilo vrhunac rezona umesno-prāvog i pravičnog. U to vreme mi smo, bez svesti o njegovoj istorijskoj uslovljenosti, razvili i prihvatili taj pojam „prava“ kao jedini. U vremenu u kome je bila razvijena deduktivna predstava upravljanja takvo shvatanje se učvrstilo, dok je u drugim državama pojam prava nastavio da se deklinira prema svom jedinom pravom sadržaju – prema onome što je umesno, odnosno ispravno i prāvo.

U predmodernu dobu, što će reći pre razvoja naše državnosti u 19. veku, reč prāvo u objektivnom smislu, kod nas uopšte nije zabeležena,³⁹ dok se o pravdi i pravici naširoko pisalo već u najstarijim jugoslovenskim pisanim spomenicima. Iza svega nas neće čuditi kada Vuk u Rječniku reč *pravda* prevodi ne samo sa nemačkim *Gerechtigkeit*, već i sa nemačkim *Recht*.

39 V. šta o tome kaže naš istorijski Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 1880–1976, s.v. pravo.